

Марина Домановська, Геннадій Штан

**ЄГОР КУЗЬМИЧ РЕДІН –
ПЕРШИЙ ХАРКІВСЬКИЙ ДОСЛІДНИК
ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО
(до питання про участь у підготовці видання
“Пам’ятки Християнського Херсонеса”)**

У Харківському університеті вже близько п’ятдесяти років існує наукова школа, представники якої провадять археологічні та історичні дослідження Північного Причорномор’я античної та середньовічної доби. Провідним науковим напрямком є дослідження Херсонеса Таврійського, розпочаті від заснування археологічної Херсонеської експедиції під керівництвом В. Кадеєва у 1963 р. Зародження цієї наукової школи традиційно пов’язують із діяльністю професора К. Гриневича (1891–1970), який у 1926–1929 рр. обіймав посаду директора Херсонеського музею, керував розкопками на території т.зв. “цитаделі” поблизу Карантинної бухти, брав участь у пошуках “затонулого міста” біля берегів Маячного півострова, опублікував роботу “Стіни Херсонеса Таврійського”¹. В Харківському університеті вчений завідував кафедрою історії стародавнього світу та археології (1951–1966), очолював археологічну експедицію, що проводила розкопки в Ольвії, продовжував дослідження з грецької історії та готував до публікації матеріали розкопок у Балці Бермана (Гераклейський півострів) за результатами роботи експедиції 1928–1929 рр.²

Але є сюжет, що безпосередньо стосується розробки проблем історії Херсонеса на початку ХХ ст. та історії Харківського університету, який практично не знайшов відображення в історіографії. На початку ХХ ст., майже на 25 років раніше за дослідження К. Гриневича, відомий професор-мистецтвознавець Є. Редін (1863–1908 рр.) здійснив дві “наукові екскурсії” до Херсонеса з метою вивчення його пам’яток та взяв участь у проєкті Московського археологічного товариства з видання багатотомної історії Херсонеса. Питання про результати наукових пошуків

¹ *Гриневич К.Э.* Стены Херсонеса Таврического. Ч. 1 // Херсонесский сборник, 1926, вып. 1.

² *Зубарь В.М.* Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914–2005 гг.). Т. 1–2 // МАИЭТ, supplementum, вып. 6. Симферополь, 2009, с. 30; *Латышева В.А.* К.Э. Гриневич как археолог // Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2004, с. 290–291; *Кадеев В.И.* К.Э. Гриневич как ученый // Вестник Харьк. ун-та, 1992, № 62: История, вып. 25, с. 129–132.

Є. Редіна в дослідженні історії херсонеського мистецтва та архітектури видається для нас актуальним та важливим. У літературі переважно аналізуються лише фундаментальні опубліковані праці Є. Редіна з історії візантійського та давньоруського мистецтва, його багатопланова громадська діяльність, а робота з дослідження херсонеських старожитностей залишилась поза увагою науковців³. Проте “наукові екскурсії” Є. Редіна до Херсонеса та його участь у виданні фундаментальної праці з історії цієї непересічної пам’ятки Криму поклали початок зародженню сталого інтересу і систематичному вивченню історії Херсонеса харківськими вченими і мають важливе значення для встановлення спадкоємності між т. зв. “дореволюційною” та сучасною дослідницькою традицією.

Основним джерелом, що дозволяє говорити про серйозний дослідницький інтерес Є. Редіна до історії херсонеського мистецтва та архітектури, є його листи до колеги по Харківському університету М. Сумцова (1854–1922). Саме М. Сумцов опублікував їх після смерті Є. Редіна як додаток до некрологу⁴. На відміну від основного тексту некрологу, який неодноразово був предметом уваги істориків, листи Є. Редіна, присвячені перебуванню та науковій роботі в Херсонесі, спеціально не вивчалися, незважаючи на свою цілковиту доступність. Окремі відомості про участь харківського професора у підготовці фундаментальної праці з історії Херсонеса містяться в особистих документах графині П. Уварової (1840–1924), які були проаналізовані в роботі російської дослідниці А. Романчук⁵.

Про поїздки Є. Редіна, результати його роботи та плани з видання матеріалів дослідження пам’яток архітектури та мистецтва Херсонеса практично відсутні згадки у найбільш значимих роботах присвяченим херсонеським дослідженням та Є. Редіну як науковцю⁶, винятком є монографія Р. Філіппенка та С. Куделка, в якій згадується робота Є. Редіна з матеріалами т. зв. “Уваровської базилики” та “Базиліки в базиліці”,

³ Див. напр.: *Філіппенко Р.І., Куделко С.М.* Є.К. Редін – професор Харківського університету. Харків, 2008; *Павлова О.Г.* Дослідження і викладання історії мистецтва в Харкові (XIX – поч. XX ст.): Автореф. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1998; *Побожій С.І.* З історії українського мистецтвознавства. Суми, 2005.

⁴ *Сумцов Н.Ф.* Человек золотого сердца: (Профессор Егор Кузьмич Редин). Харків, 1909, 63 с. Всі подальші посилання на листи Є.К. Редіна подаються за згаданим виданням.

⁵ *Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы: в 2 т. Т. 2: Византийский город. Тюмень, 2008; *Романчук А.И.* Создание серии “Памятники христианского Херсонеса” // Античная древность и средние века, вып. 34. Екатеринбург, 2003, с. 426–434

⁶ *Зубарь В.М.* Указ. соч.; *Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона.; *Романчук А.И.* Создание серии...; *Сорочан С.Б.* Жизнь и гибель Херсонеса. Севастополь, 2006.

а також публікація О. Іодко⁷. А. Романчук на основі численних документів, що належали П. Уваровій, частково відновила процес роботи відомих істориків початку ХХ ст. над масштабним дослідницьким проектом – виданням серії “Пам’ятки Християнського Херсонеса”⁸, але участь харківського вченого у виданні дослідниця спеціально не розглядає, ймовірно через те, що том, підготовлений до видання Є. Рєдіним, не був виданий і не зберігся у рукописі.

Є. Рєдін опинився в Херсонесі з ініціативи графині П. Уварової, голови Московського археологічного товариства, людини надзвичайно захопленої збереженням стародавніх пам’яток, зокрема церковних⁹. На честь свого покійного чоловіка О. Уварова (1824–1884), відомого археолога, одного з перших дослідників міст Північного Причорномор’я, графиня замислила видання ґрунтовної праці з історії Херсонеса, доклавши масу зусиль для залучення провідних спеціалістів¹⁰. Вочевидь, ідею написання історії Херсонеса вперше було озвучено у Харкові, на ХІІ археологічному з’їзді. Тут голова Московського археологічного товариства “договорилась с Айналовым и Рєдиным о разработке Херсонесских древностей и нашла у них полное сочувствие этому”¹¹.

Поштовхом до зародження ідеї П. Уварової став загальний стан вивчення Херсонеса, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишався дуже непростим. Треба зазначити, що з 1876 р. розкопками Херсонеса відали члени комітету Одеського товариства любителів історії та старожитностей (5 осіб), які з’являлися на городищі рідко, наїздами, і не могли, звісно, проводити планомірні дослідження. Роботи виконувались у відверто варварський спосіб, працівники не мали ані достатніх спеціальних знань (монахи місцевого монастиря, які орієнтувались, насамперед, на пошук предметів, що безпосередньо стосувались християнства), ані фінансових можливостей (члени Одеського товариства)¹². П. Уварова

⁷ Філіппенко Р.І., Куделко С.М. Вказ. праця, с. 38–39; Іодко О.В. Е.К. Рєдин: жизнь и деятельность (по материалам петербургских архивов) // Мир русской византистики: материалы архивов Санкт-Петербурга / [под ред. И. П. Медведева]. СПб., 2004, с. 311–345.

⁸ Романчук А.И. Исследования Херсонеса-Херсона..., с. 31–42; Романчук А.И. Создание серии..., с. 426–434.

⁹ Рєдин Е.К. Графиня П.С. Уварова: (К двадцатилетию ее председательства в Императорском Московском Археологическом обществе). Харьков, 1905, 8 с.

¹⁰ Анфертьева А.Н. Д.В. Айналов: жизнь, творчество, архив // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под ред. И. П. Медведева. СПб., 1995, с. 305–306.

¹¹ Цит. за: Романчук А.И. Исследования Херсонеса-Херсона..., с. 32; Філіппенко Р.І., Куделко С.М. Вказ. праця, с. 38–39.

¹² Сорочан С.Б. Указ. соч., с. 23–25.

писала про це Олександрю III, прохаючи імператора навести у цьому ладі і вказуючи, що за належної організації “давній Херсонес стане руською Помпеєю”. В результаті з 1887 р. проведення розкопок було передане до рук Імператорської археологічної комісії в Петербурзі¹³. У 1902 р. графиня знов відвідала Херсонес, однак, незважаючи на значний прогрес, здійснений завдяки завідувачу розкопками К. Косцюшко-Валюжиничу, знов була обурена “безладом, що чинився там останніми роками”¹⁴.

За сприяння графині П. Уварової керівна роль у проєкті видання багатотомної історії Херсонеса була віддана Д. Айналову (1862–1939), відомому мистецтвознавцю, на той час професору Казанського університету. Професор Харківського університету та університетський друг Д. Айналова Є. Редін з ентузіазмом відгукнувся на пропозицію, але через зайнятість підготовкою докторської дисертації вважав неможливим одразу розпочати підготовку окремої частини історії Херсонеса, запропонувавши себе, поки що, тільки в якості помічника Д. Айналова¹⁵.

Д. Айналов у цей час вже був відомим науковцем, автором серії праць з історії античного, візантійського та давньоруського мистецтва. Ще у другій половині 80-х рр. XIX ст. він зацікавився херсонеськими розкопками та висунув пропозицію проводити їх уздовж морського узбережжя, від західних стін та від східної частини до центру, повторюючи в такий спосіб шлях, яким ішов св. Кирил через Херсонес із мощами св. Климента¹⁶. На засіданні Попереднього комітету з підготовки археологічного з’їзду (в Катеринославі) графиня П. Уварова в особистій бесіді доручила Д. Айналову скласти план робіт з дослідження Херсонеса: про це свідчить лист вченого до Н. Кондакова від 13 січня 1903 р.¹⁷ Організаційну роботу з підготовки масштабних херсонеських досліджень Д. Айналов розпочав у 1903 р. Так, у листі до С. Жебелева він запрошував його до співпраці та писав, що “основним завданням є оприлюднення пам’яток Херсонеса та їхнє посильне пояснення”. До авторського колективу, за словами Д. Айналова, на той момент вже долучилися Є. Редін та С. Шестаков, планувалася участь С. Жебелева, В. Мальмберга, Я. Смирнова, П. Лаврова¹⁸.

У роботі Є. Редіну та Д. Айналову значну допомогу надав відомий археолог К. Косцюшко-Валюжинич, який дозволив користуватися

¹³ Сорочан С.Б. Указ. соч., с. 25–26.

¹⁴ Анфертьєва А.Н. Указ. соч., с. 305–306.

¹⁵ Анфертьєва А.Н. Указ. соч., с. 306; Філіппенко Р.І., Куделко С.М. Вказ. праця, с. 38–39.

¹⁶ Сорочан С.Б. Указ. соч., с. 26.

¹⁷ Анфертьєва А.Н. Указ. соч., с. 272.

¹⁸ Там же, с. 273.

власними матеріалами з єдиним проханням не публікувати їх до виходу його звітів за 1902–1903 гг.¹⁹

Поїздки до Херсонеса Є. Редін та Д. Айналов здійснили влітку 1903 та 1904 рр.²⁰ Особливо плідною була друга подорож. Є. Редін та Д. Айналов оселилися в центрі Севастополя, де перебували впродовж другої половини липня, щоденно відвідуючи (як правило, морем, на човні, за сприятливої погоди) Херсонес (листи 15–18 липня 1904 р.)²¹. На жаль, поїздку довелося перервати через хворобу Д. Айналова. Вчені встигли провести масштабний збір матеріалу, що передбачав фотографування руїн храмів, дослідження базилік, роботу з археологічними знахідками та документацією у музеї Херсонеса, а також вивчення наукової літератури²².

Дослідники оглянули Уваровську базиліку (відкрита О. Уваровим у 1853 р.) та хрещальню поряд із нею (лист 16 липня 1904 р.)²³. Значну увагу вони приділили храмам, що на той момент не були широко відомими, як, наприклад, великій базиліці, “находящейся далеко за монастырем, в самом конце (за парком) древнего города, у стены, у морского берега”, поряд із “башнями, с заложенными воротами”²⁴. Вочевидь, це т.зв. Північно-Західна базиліка. Є. Редін зазначав, що вона зберігається у доброму стані, що могло б бути прикладом для утримання й інших херсонеських будівель (лист 18 липня 1904 р.)²⁵.

Пильну увагу вчених привернула “базиліка в базиліці” – її особливість (нашарування двох храмів) і чудова мозаїка на підлозі. Також Є. Редіна зацікавили численні невеличкі церкви та каплиці, особливо ті, що були побудовані над давніми родинними усипальницями (лист 19 липня 1904 р.)²⁶.

23 липня Є. Редін та Д. Айналов повністю присвятили вивченню замиського храму, розташованого на шляху до Севастополя, за давнім херсонеським цвинтарем. Увагу науковців привернула добра збереженість стін церкви, катакомби під нею (дохристиянські й більш пізні), безліч знахідок і, особливо, велика мозаїка VI століття, яку Є. Редін назвав “замечательной” (лист 23 липня 1904 р.)²⁷. Саме роботи цього дня відіграли

¹⁹ Романчук А.И. Создание серии..., с. 429.

²⁰ Скирда В.В. Профессор Е.К. Редин как археолог // Вестник Харьковского университета, серия: история, № 396, вып. 29. X., 1997, с. 51.

²¹ Сумцов Н.Ф. Указ. соч., с. 53–55.

²² Там же, с. 54–59.

²³ Там же, с. 54–55.

²⁴ Усі цитати з листів Є. Редіна надаються мовою оригіналу.

²⁵ Там же, с. 55–56.

²⁶ Там же, с. 57.

²⁷ Там же, с. 58.

значну роль надалі, коли Д. Айналов зробив припущення про те, що в цьому храмі (нині відомому як храм св. Богородиці Влахернської) після взяття Херсонеса Володимиром хрестилася дружина князя²⁸. Під час досліджень Є. Рєдіним та Д. Айналовим була зроблена значна кількість фотографій.

Є. Рєдіна турбували проблеми збереження херсонеських пам'яток. “Херсонес мертв, и он с трудом воскресает под ударом лопат рабочих, производящих в нем раскопки, под пером ученых, изучающих эти памятники. ... Херсонес не беден памятниками. ... он беден вниманием к своим развалинам, к тому, что заключается в них” (лист 26 червня 1903 р.)²⁹. “Христианская русская Помпея; только не умеем ни открывать ее, ни еще менее сберечь открытое...” (лист 20–21 липня 1904 р.)³⁰. Є. Рєдін у своїх листах захоплюється високим рівнем розвитку культури давнього міста, визнає її вплив на давню Русь, називає Херсонес “другой предполагаемой колыбелью земли Русской, приобщившейся здесь в лице В[еликого] К[нязя] Владимира к церкви христианской” (лист 16 липня 1904 р.)³¹. Разом з тим його обурювали розруха навкруги, недбалість, відсталість у методиці проведення робіт, грабунки та свавілля, відсутність точних планів, описів та фотографування одразу після розкопок, невидання опрацьованих матеріалів. У музеї, на думку Є. Рєдіна, було надзвичайно складно орієнтуватися через те, що там знаходилася “громада мрамора... Ты не можешь в ней ориентироваться, т.к. всякие следы о происхождении их из той или иной церкви утеряны. Пренебрежение к памятникам поразительное и прямо преступное” (листи 19–28 липня 1904 р.).

На низку перепон Є. Рєдін та Д. Айналов натрапили із неочікуваного для них боку: військові намагалися заборонити фотографування на деяких ділянках Херсонеса через те, що там розташовувались артилерійські батареї. Інцидент вдалось залагодити ціною клопоту, що зайняв цілий день, у результаті дозвіл на зйомку було отримано (листи 23–25 липня 1904 р.)³². Цей випадок не був поодиноким: ще задовго до цього колишнього голову Імператорської археологічної комісії графа О. Бобринського було заарештовано за підозрою у шпіонажі та зйомці плану артбатареї на північно-східному березі городища³³.

²⁸ Айналов Д.В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе // Древности: труды Императорского Московского Археологического общества, т. 25. М., 1916, с. 87.

²⁹ Сулцов Н.Ф. Указ. соч., с. 46–47.

³⁰ Там же, с. 58.

³¹ Там же, с. 54.

³² Там же, с. 57–59.

³³ Сорочан С.Б. Указ. соч., с. 25.

Підсумком поїздок 1903–1904 років мала стати серія досліджень, об'єднаних під загальною назвою “Пам'ятки християнського Херсонеса”. В першому з випусків, автором якого став Д. Айналов, вказувалося, що книга вийшла “по результатам летних экскурсий, предпринятых на средства графини П. Уваровой”³⁴. Робота являла собою огляд відкритих на той час “християнських старожитностей” Херсонеса з урахуванням останніх матеріалів із християнської археології та мистецтва³⁵. Д. Айналов склав описовий текст на основі спільних із Є. Редіним спостережень. Передмова до книги, що містила її характеристику та план наступних випусків, написана спільно Д. Айналовим та Є. Редіним, що свідчить про значний інтерес Єгора Кузьмича до видання³⁶.

Невдовзі були опубліковані ще два випуски серії: праця П. Лаврова, що являла собою видання першоджерел, присвячених переважно святому Клименту та херсонським архієпископам³⁷, та С. Шестакова³⁸, що стала спробою, за словами автора, “сгруппировать сообщения о судьбе... города в византийские века литературных источников” з оцінкою їх у науковій літературі³⁹.

Так склалося, що саме перший том, у створенні якого Є. Редін, беззаперечно, також брав участь, був виданий та став досить відомим у наукових колах. Опис храмів був достатньо детальним і, незважаючи на те, що в ньому не містилися датування пам'яток (вони передбачалися у останньому томі серії), ця праця довго залишалася унікальною⁴⁰. Видання супроводжувалося значною кількістю фотографій розкопок. Фотографії переважно не мають підписів: низка їх, за свідченням Д. Айналова та Є. Редіна, була отримана від К. Косцюшко-Валюжиніча, тоді як про інші нічого не відомо. Ймовірно, вони були зроблені Є. Редіним, який неодноразово згадує про складності роботи з фототоапаратом під час згадуваних вище “літніх екскурсій”.

³⁴ Айналов Д.В. Развалины храмов / Памятники христианского Херсонеса. М., 1905, вып. 1, с. VI.

³⁵ Там же, с. VI.

³⁶ Там же, с. VI–VII.

³⁷ Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. М., 1911, вып. 2, с. 2.

³⁸ Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Рождеству Христову/ Памятники христианского Херсонеса. М., 1908, вып. 3, с. 1.

³⁹ Там же, с. 1–2.

⁴⁰ Сорочан С.Б. Византийский Херсон: (вторая половина VI – первая половина X в.): очерки истории и культуры. Ч. 1. Харьков, 2005, с. 21.

Четвертий випуск мав бути написаний власне Є. Редіним і присвячуватися мармуру, знайденому в Херсонесі, мозаїчній підлозі та залишкам фресок у храмах. “Том Редіна” можна уявити лише з непрямих свідчень його колег та графині П. Уварової, оскільки матеріали для його створення, на жаль, не збереглися. Так, своєрідним продовженням теми надалі стало дослідження Д. Айналова, присвячене кільком херсонеським храмам, де, зокрема, згадувалося, що в четвертому випуску “Пам’яток християнського Херсонесу” будуть описані “очень интересные остатки мраморных украшений” з храму св. Богородиці Влахернської⁴¹.

Історія досліджень Херсонеса нараховує немало десятиліть. Багато вчених та аматорів, що з різних причин тут опинялись, незмінно потрапляли під своєрідні чари давніх стін та залишків фундаментів, що несуть у собі життя поколінь, відірваних від нас століттями забуття. Є. Редін, спеціаліст із візантійського мистецтва, справедливо названий М. Сумцовим “красою Харківського університету”, також не уникнув цього полону. Ані спека, ані спрага, ані пил та пісок, ані перепони бюрократії не завадили йому зробити все можливе для збереження херсонеської спадщини, і лише смерть не дозволила йому вписати своє ім’я до ряду авторів монументальних досліджень із історії давнього міста.

⁴¹ Айналов Д.В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе..., с. 83.